

Ferencz Gábor

Háztartások erőforráscseréje a helyi közösségekben

Tanulmányommal a következőket tűztem ki célul: adalékokat szolgáltatni a lokális társadalmi integráció, kisközösségi kohézió tranzakcionális (nem csereelméleti) megközelítéséhez, és ehhez kapcsolódva vizsgálni az informális gazdaság társadalmi újratermelésben betöltött szerepét. Az állítások/feltevések olyan posztoszocialista átmeneti társadalmak hátrányos gazdasági helyzetű vidéki kistelepüléseinek relevánsak, ahol a piacgazdaság integratív képessége gyenge, az önfoglalkoztatás inkább kényszerjellegű, magas a mezőgazdasági keresők aránya és az állami-önkormányzati munkalehetőségek erősen korlátozottak.¹

A háztartásközi kapcsolatok vizsgálata révén tömör összegzésként elmondható, hogy a rokonsági és szomszédsági alapon szerveződő (mechanikus) szolidaritás továbbélése több oldalról is megfigyelhető. Ez a fajta kisközösségi integrációs séma ebben a speciális posztoszocialista, kelet-közép európai társadalmi környezetben felértékelődött: a hétköznapi túlélés, az erőforrások megszerzése, az informális gazdaság fenntartása a multiplex kapcsolatok meglétének függvénye. Ez a jelenség hatással van a falusi közéletre, amely ezen okoknál fogva sokat megőrzött az archaikus (patriarchális) közösségek működéséből.

A történelmi és kulturális sajátosságok kardinális súlyúak és ehelyütt empirikusan megfoghatatlanok, ezért nem kimondottan a falvak összehasonlítására töreksem, hanem a háztartások közti erőforráscserék feltárására és ezzel összefüggő általánosabb hipotézisek megfogalmazására. Dolgozatom empirikus alapját a 2011-ben végzett kérdőíves adatgyűjtés² (N=845) és azt ezt kiegészítő, helyi politikai és kulturális vezetőkkel készített interjúsorozat képezi.

Informális gazdaság és társadalmi egyenlőtlenség

Az informális gazdaság³ kategóriája alá azok a tevékenységek sorolhatók, melyek a legális (formális) gazdaság kereteibe nem férnek bele: olyan jövedelemtermelő tevékenységek, melyek az állami szabályozáson kívül esnek. Manuel Castells és Alejandro Portes szerint a formális–informális dichotómia

¹ A gazdasági és társadalmi viszonyokról Huszka B. – Bakó T. (2004), Probáld F. (szerk. 2000), Sánduly E. – Szabó Á. (2004) munkáiból tájékozódtam.

² *Románia* (Hargita): Agyagfalva, Bögöz; *Szerbia*: Bácsgyulafalva (Nyugat-Bácska), Hajdújárás (Észak-Bácska); *Magyarország*: Petőfiszállás (Bács-Kiskun), Ramocsaháza (Szabolcs-Szatmár-Bereg), Ruzsa (Csongrád).

³ Portes (2010: 130–161) *The Informal Economy* c. fejezete és Ékes (2003) alapján.

esetében a lényeg nem a végtermék valamilyen jellemzője, hanem a *termelés* és a *cseré módja*. A formális gazdaságban az előállítás és az elosztás módja, valamint a végtermék maga is törvényes, az informális gazdaságban csak a végtermék. Mind az előállítást/terjesztést, mind a végterméket tekintve törvénybe ütköző az illegális vagy feketegazdaság.

1. táblázat: A gazdasági tevékenységek típusai és egymás közti viszonyai (forrás: Portes 2010: 135)

Termelési és elosztási folyamat	Végtermék	Gazdasági típus
+	+	Formális
-	+	Informális
-	-	Bűnözői (<i>Criminal</i>)

Ékes Ildikó (2003) a *rejtett gazdaság* fogalmából kiindulva végzett el egy újabb lehatárolási kísérletet, amely a formális gazdaság mellett három tevékenységszférát különít el. A rejtett gazdaságba adózatlan, de adóköteles jövedelmek, illetve jövedelemszerző tevékenységek tartoznak. Az itt folyó termelés, szolgáltatás vagy munkavégzés statisztikailag nehezen megragadható és alapvetően pénzben, tárgyi eszközben, vagyont gyarapító formában láthatatlan jövedelmeket⁴ eredményez. A rejtett gazdaság adózatlansága révén kisebb-nagyobb mértékben a költségvetéstől von el pénzt, ellentétben az *informális gazdasággal*, amely növeli a jólétet és a GDP-t, de többnyire nem jár pénzmozgással. A *feketegazdaság* esetében a jövedelem alapjául szolgáló tevékenységnél egyéb jogszabály is sérül (vö. Portes 2010).

Portes és Ékes egyetértenek abban, hogy a rejtett/informális gazdaság terjedelme és összetétele a formális gazdaság működéséről árulkodik, mivel annak „működési zavarai” éltetik – ám ezzel együtt sokszor elősegíti a formális gazdaság működését. Éppen ezért *a szegény, rossz hatékonysággal dolgozó, fejlődő gazdaságoknál nagy a szerepe*. Léte nem rendszerspecifikus jelenség, de bizonyos formái és forrásai kötődnek rendszerekhez. A rejtett gazdaságbéli befektetések – nagyobb kockázat mellett – rendszerint magasabb hozamot ígérnek (ezért Portes szerint erősen függenek a *társadalmi kötelekektől*). A rendelkezésre álló javak szükségése eleve biztosítja a rejtett gazdaság fennmaradását, amelyben – a formalizáltság hiányából fakadóan – rugalmasabban konvertálhatók az egyes tőkefajták is.

Mivel a régióban a gazdasági működés csak közelít (?) a „nyugati piacgazdaságok” irányába, ezért számos olyan gazdaságrendszer-függő tényező keveredik, amely növeli a rejtett/informális gazdaság jelentőségét. A piacgazdaságok velejárója a *munkanélküliség* (amely nálunk nagyon alacsony foglalkoztatottsággal párosul), a közpénzek irracionális felhasználása miatt *csökkenő adómorál*, és a *vállalatok nemzetközi tevékenységének növekedése* (offshore cégek). Részben a szocializmus örökségének tekinthetjük az indokolatlanul *alacsony bérszínvonalat* (vö. Pitti 2009). A félperiféria-jellegből adódóan a *kapcsolathálózati erőforrások fontossága* (a megkötő és az összekötő kapcsolatok miatt) nagyobb

⁴ A láthatatlan jövedelmek forrásai: adócsalás, feketemunka (munkaadói és -vállalói oldalról is), fuszítás, illegális kereskedelem, csempészet, borralaló, hálapénz, csúszópénz, korrupció, ingatlanspekuláció, uzsorakamat.

hangsúlyt kap, illetve a *piacgazdaság keretein kívül széles réteg* található, akiknek megélhetésében az archaikus gyakorlatok dominálnak. A poszt szocialista átmenet lezáratlanságát a *gazdasági-jogi szabályozás kuszaságával*, gyakori (és sokszor önkényes) átalakításával jellemezhetjük (Ékes 2003).

Akár informális, rejtett, szürke vagy földalatti gazdaságról beszélünk, bizonyosnak tekinthetjük, hogy annak alapvető tulajdonságait, kiterjedését, gazdasági életben játszott szerepét a rendszerstruktúra működése (a jogállamiság szintje, az alrendszerek egymáshoz való viszonya stb.) befolyásolja, azonban ez nem függetleníthető a kapcsolathálózati dimenziótól és az általa újratermelő társadalmi normáktól (a társadalmi struktúrától). A bemutatott két megközelítés keretein belül nem fejezhető ki elég világosan a háztartás gazdasági szerepe, amely nem passzírozható bele maradéktalanul sem a formális, sem az informális gazdaság analitikusan meghatározott kategóriájába. Semmilyen szempontból nem minősül illegálisnak a háztartás tulajdonában lévő termelési eszközzel, a háztartás tagjai által végzett munka, amíg a végtermék (javak és szolgáltatások), vagy annak elosztási rendszerbe kerülése nem ütközik valamilyen jogi normába. A háztartások munkacseréje azonban nem mindig kerüli el a hatóságok figyelmét, és mivel nehezen igazolható, hogy adott esetben nem fekete foglalkoztatásról van szó, ennél fogva érvényt szerezhetnek segítségnyújtást (is) korlátozó jogszabályoknak.

Gershuny a posztindusztriális társadalom hajnalán a „szolgáltató társadalom” víziójával (D. Bell) szemben az „önkiszolgáló gazdaság” elméletét vetette fel, melyben a három gazdasági szféra (formális, árnyék- és háztartás gazdaság) közti transzformációkat elemezte. Pahl és Wallace (1993) tanulmányukban felülvizsgálták a „három gazdaság” koncepcióját, és inkább a munka társadalmi összefüggéseire helyezték a hangsúlyt. Eszerint a három szféra nem zárja ki kölcsönösen egymást: 1. az első szférában a munkaerő iránti formális kereslet a mérvadó; 2. az otthoni munka (önellátás) szférájában a háztartások maguk számára termelnek és fogyasztanak szolgáltatásokat és javakat; 3. a harmadik szférába a háztartások egymás közti tranzakciói tartoznak, melyek leginkább a reciprocitáson alapulnak.

Empirikus elemzés céljából a leginkább használhatónak Sik Endre megközelítése tűnik, melyben az informális gazdaságot két független, eltérő társadalmi hatású algazdaságra bontja: az egyik a háztartáson alapuló, önkiszákmányoló, melléktevékenység, a másik egy főállásban végzett, nemzetköziesedő, rövidtávon nagy jövedelmet realizáló, kockázatos földalatti gazdaság. Az így létrejövő informális szféra még inkább növeli az egyenlőtlenségeket és szűkíti a háztartás stratégiai eszköztárát (Sik 1999). A tanulmány céljainak megfelelő fogalomhasználat a háztartást helyezi középpontba, ezért *az informális tevékenység e helyen olyan szükséglet-kielégítést jelent, amely erőforrás-allokációt feltételez, ugyanakkor nem kimondottan nyereségorientált, az önellátó és a közösségi szférában zajlik, az állami ellenőrzésen kívül*. A rendelkezésre álló indikátorok a válaszadók munka- és pénzjavakkal, érzelmi támogatással összefüggő segítségnyújtó transzfereit vizsgálják, melyek többnyire a szomszédságra koncentrálnak.

Háztartási kisárutermelés, önellátás

A háztartás keretein belül működő gazdaság – a fejlődéselméletek tételeivel szemben – máig megőrizte jelentőségét, s a jóléti állam szűkülésével, a gazdaság stagnálásával, a munkaerőpiac szegmentálódásával, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek további növekedésével számolva ez biztosan nem fog negatívan változni. Minden bizonnyal igaza van Bouldingnak abban, hogy a háztartások az altruizmus és a reciprocitás hosszú távú aktusain keresztül integrálják a társadalmat (Sik 1999). A háztartásgazdaság: „*Alapvető funkciója, hogy a rendelkezésre álló szűkös erőforrásokat (a családban élők munkaerőjét, jövedelmeit, a család és tagjainak kapcsolati tőkéjét, a földet és más reálvagyon tárgyakat stb.) úgy szervezze (velük úgy gazdálkodjon), hogy a család mindennapos és hosszú távú (generációkon is túlnyúló) megélhetését biztosítsa*” (Spéder 1994: 22 – kiemelés az eredetiben).

Egy háztartás sokféle megfontolásból folytathat jövedelemkiegészítő, önellátó termelést, amely a piaci viszonylatban három fő kategóriába sorolható: piacorientált, piacra is termelő és önellátó (Spéder nyomán Lovas Kiss 2006). Az önellátási formák közül csak néhányat tekintünk át, és azokat is a mezőgazdaságra korlátozva.⁵

A motiváció	Jellemzés	Fő tevékenység
1. A jövedelem kiegészítése	A második gazdaság örökösei, a több lábon állók. A megtermelt hasznot saját fogyasztásra, illetve gyermekeik támogatására fordítják.	Öregségi nyugdíjasok, alkalmazottak
2. A jövedelem pótlása	Rossz munkaerő-piaci helyzetű, állásukat veszített termelők tartoznak ide, akik korábban az iparban vagy a TSZ-ben dolgoztak (rendszerint szakképzetlen munkakörben). ⁶	Kényszervállalkozók, őstermelők
3. A hagyományok, a paraszti munkaerőcsere továbbélése	A legfőbb motiváció az értékrend, illetve a község közvéleménye (a meg nem művelt föld szégyen). A javak főleg a saját szükségletet elégítik ki, a haszonszerzés lehetősége másodlagos.	Öregségi és rokkantnyugdíjasok
4. A piactudatlanság fejletlensége	A leginkább cseppfolyós kategória, mivel ez igaz lehet az 1. és 2. csoportra is, azonban az ide tartozók gazdasági kapcsolataik bizonytalansága, kockázatosága miatt fogtak bele a gazdálkodásba, mintegy kompenzatív stratégiaként.	Vállalkozók
5. Választott életstílus	Két alcsoportja: a) az a gazdálkodó, aki mindig is a maga ura volt vagy akart lenni, és b) a várost maga mögött hagyó, kísérletező pionír (Szelényi Ivánék jól ismert alakja).	Vállalkozók, őstermelők (biogazdálkodók)

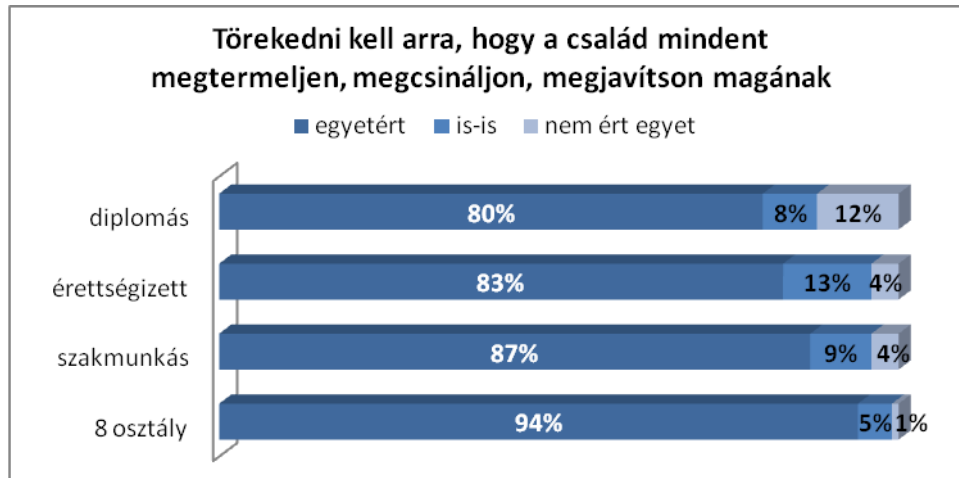
A tipológiában nem véletlenül nem találkozunk lecsúszottakkal, a másodlagos munkaerőpiacról is kiszorulókkal, szociális transferekből élőkkel. Ők ugyanis ritkán végeznek önálló termelő tevékenységet

⁵ Az „ideáltípusok” a háztartásfő személyére vonatkoznak és egy korábbi terepmunkám (Ferencz 2011) eredményein alapulnak.

⁶ Márkus István ezt a réteget nevezi „másodlagos-utóparasztságnak” (Lovas Kiss 2006).

(vagyis az a nézet, hogy a faluban mindenki ért a földműveléshez, erősen torzított). Az első két pontban megfogalmazott motivációk nem igényelnek sok kiegészítést, azonban az önellátást hangsúlyozó nézetekre, a kisparaszti munkakultúra továbbélésére, annak széles körű legitimitására érdemes kitérni.

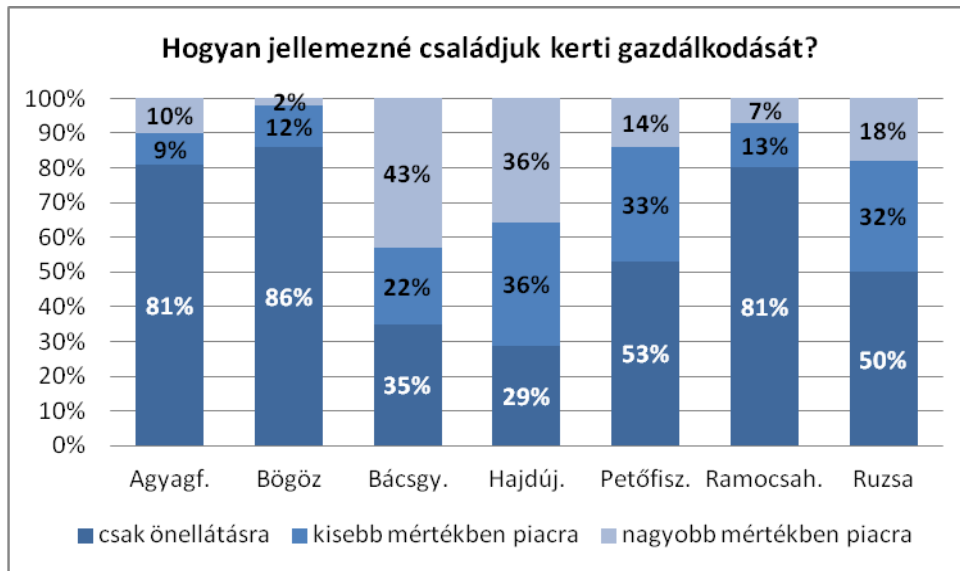
1. ábra: Az önellátással kapcsolatos attitűdök az iskolai végzettség kategóriái szerint (N=833)

Az 1. ábra szerint a családi önellátásra törekvés – mint széles körben osztott társadalmi érték – alig különbözik az iskolai kategóriák szempontjából. Eme diszpozíciót még az interjúkban sokszor felbukkanó, a szocialista ideológia által hangoztatott parasztellenes, az önálló gazdálkodást lesajnáló ideológia⁷ és a meritokratikus elv sem tudta kitörölni a kollektív tudatból. A hétköznapiakban ez az érték összeütközésbe kerül a megélhetési stratégiák objektív kereteivel, hiszen önellátó módon nagyon nehéz megélni (sőt, „parasztkodni” azok inkább kénytelenek, akik kiszorultak a formális munkaerőpiacról), de kiegészítő tevékenységként is komoly önkiszármányolással jár. Az utóparasztság gazdasági stratégiájában (habitusában) felfedezhetjük a paraszti több lábbon állást, azonban ebben a formában az önellátásra termelés általában kiegészítő tevékenységként szerepel. A biztonságra törekvésnek és a függetlenségnek van a bizalom szempontjából jelentős következménye is. A vállalkozók egy részénél megfigyelhető tudatos törekvés (kompenzatív stratégia), hogy tevékenységeiket összekapcsolható módon igyekeznek egy adott szegmensbe koncentrálni, s ezzel próbálják csökkenteni a piaci partnerekkel való kapcsolat, az együttműködés kockázatait és költségeit (Ferencz 2011). Amit megfigyelhetünk tehát, az a *paraszti múltnak megfelelő értékek és a modern gazdaság kényszereinek összeütközése*. Utóbbit az osztársadalmi újratermelés keretei és anyagi gyarapodás vágya hajtja, az előbbit a piacgazdaság fejletlensége, a félbehagyott modernizáció és a polgárosodási pályák beszűkülése.

⁷ „Itt volna a fiataloknak mire építeni, hogyha nem azt tanították volna az iskolában, hogy ha nem tanulsz, paraszt leszel. [...] az elmúlt rendszernek egy nem tudom mi je – hogy tanulj, mert ha nem tanulsz, akkor parasztkodni kell.” (Bácsgyulafalva).

2. ábra: Termelés a háztartásgazdaságban települések szerint (N=489)

A háztartások a vizsgált települések kétharmadában folytatnak valamilyen mezőgazdasági tevékenységet.⁸ Nyilvánvaló, hogy *ahol többnyire csak önellátásra termelnek, nagyon alacsony a piaci értékesítés aránya.* Feltételezhetjük, hogy ez összefügg a térség és a szektor piaci integrációjával, pontosabban annak gyengeségével. Legnagyobb arányban (73%) a háztartásbeliek gazdálkodnak, őket követik a vállalkozók (68%), akiknek többsége vélhetően agrárvállalkozó, majd az alkalmazottak (60%) – a munkanélküliek fele viszont nem folytat semmilyen mezőgazdasági termelést.⁹ A főállásban végzett munka helye nem korlátozza a háztartás önellátását, sőt a környező városokba ingázók 65 százaléka gazdálkodik, míg a saját településükön dolgozók közül 56 százalék. A háztartásnagyság növekedésével lineárisan nő a termelést folytatók aránya: az egyszemélyes háztartásokban ez 40, míg az öt főnél nagyobb háztartásoknál 80 százalék ($\chi^2=26,309$; $p=0,000$; $N=837$). Ha elfogadjuk, hogy a háztartás tagjainak többsége részt vesz a termelésben, akkor a háztartástagok számának növekedésével kedvezőbb a munka értékteremtő-képessége, így nő az önellátás fontossága a megélhetési stratégiában. A „tipikus” piacra termelő háztartás 3–5 fős.

70–80 százalékban csak önellátásra termelnek az öregségi és a rokkantnyugdíjasok, illetve a szociális segélyből élők. A valamilyen mértékben piacon értékesítők között kevesebb arányban találunk munkanélkülieket, alkalmi munkavállalókat, háztartásbelieket (45%), mint alkalmazottakat (50%). Az eredmények egybeesnek Pahl és Wallace adataival, miszerint *„a foglalkoztatottság és az önellátás*

⁸ Agyagfálván 80%, Bögözön 66%, Bácsgyulafalván 61%, Hajdújárásán 59%, Petőfiszálláson 56%, Ramocsaházán 48%, Ruzsán 44%.

⁹ Problémás a „munkanélküli” kategória is, hiszen gyakran ide sorolják magukat az atipikus formában foglalkoztatottak és a be nem jelentett munkavállalók is. A rendszertelen foglalkoztatás mellett – a munkavállalótól megkövetelt nagyfokú rugalmasság miatt – rendszerint sokkal nehezebb egyeztetni a pénzért végzett munkát háztartásgazdasághoz tartozó munkával.

együtt jár, mintsem helyettesítenék egymást” (Pahl–Wallace 1993: 38 – kiemelés az eredetiben); vagyis az önellátással inkább a falusi középréteg kíméli a kiadásait.¹⁰

A termelők gazdaságaikat igyekeznek úgy alakítani, hogy családi keretek között fenntartható legyen, és ne kelljen külső segítséghez folyamodni (Ferencz 2011). A mezőgazdasági munkák egy részénél azonban ez nehezen kivitelezhető, különösen, ha kevés idő áll rendelkezésre, illetve az adott tevékenység csak nagyobb erőbedobással végezhető hatékonyan (pl. szüret). Ilyenkor a rokonság, a szűkebb ismerősi kör instrumentális segítségnyújtása áll rendelkezésre, ritkábban a be nem jelentett munka. Azt se feledjük, hogy a kisméretű családi gazdaságok általában gyengén gépesítettek, ezért fokozottabban rá vannak utalva a kapcsolataikra, illetve rosszabb a piaci alkupozíciójuk (vö. Sánduly–Szabó 2004, Lovas Kiss 2006).

A reciprocitás hagyományos formái

Polányi Károly gazdaság-antropológiájának alapja, hogy egy közösség materiális újratermelése, gazdálkodása mélyen be van ágyazva a társadalmi intézmények rendszerébe. Ezekben a közösségekben az egyének rokonsági kapcsolati struktúrák láncszemei, akik cselekvéseikben a viszonylatok és a szimbolikus rend kereteihez igazodnak, ezért is hiányzik belőlük a profitmotívum vagy a munkaerő áruként való értékesítése. Másfajta (hosszú távú) racionalitás hatja át ezeket a cselekvési rendszereket, amely a *reciprocitás* révén úgy integrálja a társadalmat, hogy a szimmetrikus elemek (családok, egyének) között kölcsönös ajándékozási kapcsolatokat hoz létre. A cserében a gazdasági jelleget átszövik és elfedik a szimbolikus-rituális momentumok (vö. Bourdieu 1978), melyek biztosítják a szociális kontaktust, egyúttal gátolják a nagy egyenlőtlenségek kialakulását. Az adott gazdasági rendszer domináns integráló elve mindig a társadalmi szervezet függvénye (Polányi 1997).

Amint a szimmetria felborul, hatalmi egyenlőtlenség keletkezik, és az egyik fél többlet-re tesz szert a csere révén (kizsákmányolás) – írja Alvin Gouldner jelentős tanulmányában (1960), melyben a reciprocitás normáját a felek számára kölcsönösen előnyös csereként határozta meg, amelyben a jogok és köteleességek preformáltak, és a cselekvők által elfogadottak. Ennek megfelelően a kölcsönös függőség alapelve a viszonzosság, amely egyetemes formájában két alapkövetelményt határoz meg: „(1) az emberek segítsék azokat, akik segítettek, és (2) az emberek ne sértsék meg azokat, akik segítettek” (Gouldner 1960: 170).

Marshall Sahlins a csere Polányi által meghatározott háromféle módjából kiindulva a *reciprocitás kontinuumát* vetette fel. Az *általános reciprocitás* jelenti az egyik végpontot, amelynél az altruista jelleg dominál, a viszonzás feltételezett, de annak körülményei (idő, tárgy, mód stb.) meghatározatlanok. *Kiegyensúlyozott reciprocitás* esetén a cserében résztvevő felek meghatározott értékarányokat követnek, és a viszonzásnak korlátozott időn belül le kell zajlania – bármelyik feltétel sérül, az a kapcsolat

¹⁰ „Még ha van is szabad munkaerőjük a legszegényebbeknek, nem tudnak otthon sokféle munkát végezni, mert nincs elég pénzük a szükséges erőforrások (kiszépek, anyagok, föld stb.) megszerzéséhez. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az intenzív háztartásgazdaság nem a szegények és a társadalom többi rétege közötti egyenlőtlenségeket csökkenti, hanem a középső rétegek számára teszi lehetővé a felső csoportoktól való távolság mérséklését” (Spéder 1994: 26).

megszakadását eredményezi. A *negatív reciprocitás* során a felek érdekei ellentétesek, és saját hasznuk maximalizálására törekszenek (Sik 1988, Yan 2005).

3. ábra: A reciprocitás és a társadalmi távolság Sahlins modelljében (forrás: Sik 1988: 31)

Sahlins kategóriáit a társadalmi térben is elhelyezi (ld. 3. ábra), ami nem problémamentes, hiszen egy idegennek nyújtott segítség (vö. általánosított bizalom) vagy például a szolidaritás absztrakt formái ezáltal értelmezhetetlenek, mindenesetre abban igaza van, hogy az altruista „csere” leggyakrabban az egymáshoz közel állók között zajlik. Bourdieu és Gouldner arra hívja fel a figyelmet, hogy az ajándék kapása és adása között időnek kell eltelni, hogy fennmaradjon a kapcsolat, továbbá az azonnali viszonzás kifejezetten sértő lehet. A háztartásciklus figyelembe vétele hasonló okok miatt fontos: ami a jelenben altruista cselekedet, az a jövőben a viszontsegítés alapja (például családtagok között), ezért – ésszerű határokon belül – felfogható jövőre irányuló tőkebefektetésként is.

Az archaikus faluközösségekben számos különféle praxis szolgált arra, hogy a közösségbe tartozókat időről időre megerősítse összetartozásuk tudatában. Nem mellesleg efféle eljárások, a község vagy a családok életében jelentős események társas átélése során megnyilvánulhatott a normatív rend, melynek megalapozásában döntő szerep jutott a gazdasági viszonyoknak. Természetesen a rendszer- és a társadalmi struktúra viharos átalakulásai nem hagyták érintetlenül ezeket a gyakorlatokat, melyek részben megmaradtak, elvesztek, átlénygültek vagy kiüresedtek.

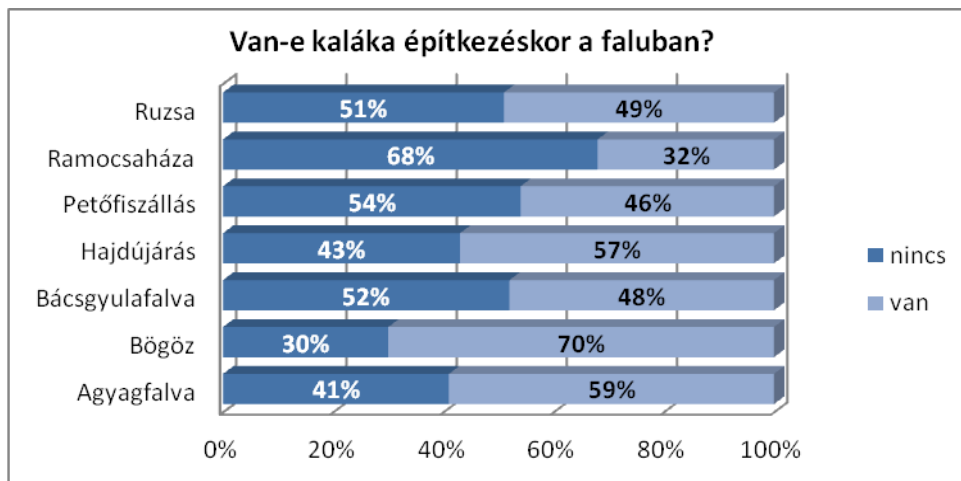
Disznóvágáskor a *kóstolóküldés* egyaránt szolgálja a kapcsolatrendszer ápolását, egymás kölcsönös elismerését és az ajándékozás révén a társadalmi rang kifejezését (szimbolikus tőke). Ez a gyakorlat a válaszadók több mint kétharmada szerint valamennyi településen működik, és ugyanakkora hányaduk részese is ennek.¹¹ Bourdieu definíciója szerint például a jó hírnév vagy a személyes presztízs visszaalakítható gazdasági tőkévé, és bizonyos feltételek mellett ez lehet a felhalmozás legértékesebb formája. „A szimbolikus tőke *hitel*, de a szó legáltalánosabb, legtágabb értelmében, vagyis egyfajta előleg, amit csak a csoport adhat azoknak, akik a legtöbb anyagi és szimbolikus biztosítékot nyújtják ehhez” (Bourdieu 1978: 393).

A szimbolikus tőke növelésének újabb lehetőségéről, a falvak jókora részét (de döntően a rokonságot) megmozgató, népes *lakodalmakról* inkább a határon túli településeken élő megkérdezettek számolnak be.

¹¹ Hajdújárás és Ramocsaháza lakói szerint településükön kevésbé van jelen ez a szokás.

Nincsenek arról adataink, hogy e tekintetben lenne különbség a társadalmi rétegek között, viszont a válaszok egyöntetűsége arra utal, hogy ezeken a területeken kevésbé jellemző a differenciálódás, a társadalmi státusztól való függés. Szociológiai szempontból a lakodalom fő funkciói: a falu közvéleményének tematizálása, az önértékelés reprezentálása, az anyagi javak cseréje és az ajándékozások keresztül az újdonsült házaspár kapcsolatának megszilárdítása¹² (Sárkány 1983). Az ajándékozás szabályszerűségeiben a reciprocitás normái érvényesülnek és egy időben elnyúló cserefolyamatba illeszkednek, emellett folyamatosan reflektálnak az igények változására (pl. munkavégzés, háztartási eszközök, pénz). A lakodalomnak a határon túli településeken szerepe lehet a kollektív identitás ápolásában is.

4. ábra: Kalákák szervezése házépítéskor (N=820)

Az eddigiekhez képest a házépítések alkalmával szerveződő *kaláka* jóval explicitebb gazdasági szereppel bír. Sik (1988) a cserének azt a formáját nevezi kalákának, amikor a háztartások egymás számára *munkát végeznek* és mindeközben arra törekednek, hogy a cserében részt vevők mindegyike egyenlően adjon és kapjon munkát. A kaláka rugalmassága révén sokféle funkciót elláthat: háztartási és különféle szolgáltatási (javítás, karbantartás), szociális és ápolási feladatokat, de szerveződhet nagyobb volumenű munkákra, mint a mezőgazdasági termelés vagy a házépítés. Működésének (társadalmi) feltétele a háztartások karbantartást, energiaráfordítást igénylő, multiplex hálózata.¹³ Gazdasági oldalról a kaláka annál hasznosabb, minél drágább és centralizáltabb (ebből fakadóan rugalmatlanabb) a piac.

A 4. ábráról leolvasható, hogy elég jelentős különbségek vannak a falvak között, ahogy az is, hogy az országhatáron túl némileg erősebben tartja magát ez a gyakorlat. A kérdésre igennel válaszolók nagyjából kétharmada részt vesz a kalákában (nincs jelentős különbség e tekintetben a települések között), vagyis az összes megkérdezett 33 százaléka. A kalákázók között a legaktívabbak a 18–35 évesek (77 százalékuuk megy el segíteni), illetve a szakmunkások (79 százalékuuk résztvevő).

¹² Ezek a kapcsolatok később más kontextusban is mozgósíthatók: kalákánál vagy valamilyen közösségi megmozdulásnál (pl. a bögözi ravatalozó építéskor).

¹³ Mivel az adás és a kapás általában nem egyidejű, ezért az ebből fakadó bizonytalanságot a kapcsolatok „társadalmi oldalának” (bizalom, normatív kontroll, rendszeres kontaktus) kell kiállnia.

A tranzakciók fajtái: segítségnyújtás, pénzadás és érzelmi támogatás

A következőkben a háztartások közti cserét nem tartalmi, hanem formális szempontból közelítem meg. Ehhez három változó¹⁴ áll rendelkezésre, mely a háztartáson kívülre, illetve a háztartás felé irányuló erőforrás meglétét vagy hiányát, illetve a kölcsönösséget méri. Sahlins kategóriái mellett (általános, kiegyensúlyozott és negatív reciprocitás) fontosnak tartottam a csere hiányát is vizsgálni. Mindezek előtt még ki kell térni néhány, főleg adathiányból eredő hiátusra is: 1. nincs arra vonatkozó információ, hogy milyen viszonyban állók között megy végbe a csere;¹⁵ 2. nem tudjuk, hogy egy kiemelt tranzakció beleilleszkedik-e egy időben elnyúló sorozatba; 3. mivel a motivációk nem ismertek, ezért a reciprocitás általános és negatív formája között nem lehet különbséget tenni, mindössze a csere kiegyenlítettlen mivolta állapítható meg.

2. táblázat: Háztartásközi erőforráscserék települések szerint (%-ban)

	Házimunka, bevásárlás				Pénzkölcsönzés				Érzelmi támogatás, vigasz			
	∅	A←B	A↔B	A→B	∅	A←B	A↔B	A→B	∅	A←B	A↔B	A→B
Agyagfalva	14	13	47	27	50	9	11	30	9	7	70	14
Bögöz	11	11	60	19	25	14	26	35	8	6	74	13
Bácsgyulafalva	15	14	56	15	27	9	33	30	6	3	74	17
Hajdújárás	22	7	53	18	32	8	32	28	8	2	79	11
Petőfiszállás	27	10	48	16	50	6	16	29	14	6	71	8
Ramocsaháza	11	7	61	21	34	8	35	23	7	1	83	10
Ruzsa	19	14	49	17	62	10	11	17	15	5	75	5

Jelölések: 1. oszlop: nincs csere (∅); 2. oszlop: kiegyenlítettlen csere: a kérdezt kap (A←B); 3. oszlop: kiegyenlített csere (A↔B); 4. oszlop: kiegyenlítettlen csere: a kérdezt ad (A→B)

A táblázat világosan mutatja, hogy bár falvanként eltérő a cserék mintázottsága, vannak hasonlóságok is. A háztartásközi tranzakciók (falvak szerinti) gyakorisága alapján három csoportot lehet elkülöníteni: *a*) a legtöbb csere: Bögöz, Bácsgyulafalva, Ramocsaháza; *b*) közép: Hajdújárás, Agyagfalva; *c*) a legkevesebb csere: Petőfiszállás, Ruzsa. A legkiegyensúlyozottabb típust az expresszív-emocionális színezetű kapcsolatok képviselik, itt a legnagyobb a kölcsönösség aránya. A paraszti társadalomban az eladósodást és a kölcsönkérést általában elítélte a község közvéleménye,¹⁶ részben emiatt lehet alacsonyabb a kiegyensúlyozott, és ehhez képest magasabb az általános reciprocitás.

A teljes minta mindössze 3,4 százaléka nem vesz részt semmilyen cserében. Ilyen alacsony elemszám mellett nehéz pontosabban meghatározni ezt a csoportot, viszont fontosnak tűnik, hogy 62 százalékuk nem folytat önálló tevékenységet. A valamilyen szinten mezőgazdasági termelést folytatók 89 százaléka

¹⁴ Az eredeti változók arra vonatkoztak, hogy a kérdezt segített-e valakinek (házimunka, pénzkölcsönzés, vigasz), illetve neki segített-e. A reciprocitás-változót ezek egyesítésével hoztam létre ($R_{hm}=10X_{hm} + Y_{hm}$).

¹⁵ Általában generációk között megy végbe, éppen ezért a háztartás fogalma – a posztadoleszcensek miatt – nem biztos, hogy olyan stabil, mint amilyennek tűnik.

¹⁶ Az állítással szemben ellenpélda is felhozható, mégpedig a 30-as évek paraszti eladósodási hulláma, melynek során tömegesen számoltak fel a fizetésektelen parasztgazdaságok.

viszont két-háromféle tranzakciót is bonyolít háztartáson kívül, ez pedig több a teljes minta felénél.¹⁷ Ezek az értékek alátámasztják Boulding állítását, miszerint a társadalmi integráció létrejöttében nagy szerepük van a háztartásgazdaságoknak.

Ha házimunkáról van szó, az alkalmazottakhoz hasonlóan jelentős mértékben (60–75%-ban) vesznek részt kiegyensúlyozott reciprok cserékben a munkanélküliek, valamint a rokkantak és a szociális segélyből élők.¹⁸ Pénzkölcsönzésnél viszont utóbbiak aránya messze meghaladja (52%) a többi csoportot ugyanebben a kategóriában. Pénzadás szempontjából a vállalkozók (35%) és a nyugdíjasok (32%) tekinthetők a leginkább altruistának.¹⁹

Az *a)* csoportba tartozó, vagyis legtöbb háztartásközi cserét folytató falvak kategóriájában található a legtöbb munkanélküli megkérdezett.²⁰ Ebből indul ki feltételezésem, hogy a munkanélküliség aránya – mint a gazdaság működésének egyetlen rendelkezésre álló és összehasonlítható mérőszáma – azonos irányba tereli a gazdasági stratégiákat, amely a cserék által a kapcsolatok ápolására ösztönöz, de felértékeli azokat a kötelekeket is, amelyek az alkalmi munkák keresésekor jöhetnek jól. Annak módjában vannak eltérések, hogy a jövedelemszerző munka hiányát ki milyen módon vészeli át: az önellátást nem folytató állástalanok sokkal inkább részesei az informális szféra sötétebb foltjainak, ahol a kapott jövedelemért cserébe a munkavállalótól nagyfokú rugalmasságot követelnek, és a kompenzáció nélküli kizsákmányolás (rendszerű munkavégzés, túlórák, rosszabb munkafeltételek, jogfosztottság, bizonytalan kifizetés stb.) elviselését. Az atipikus foglalkoztatás terjedését éppen az teszi lehetővé, hogy a szegmentált munkaerőpiac alsó felében rendelkezésre áll ez a flexibilis munkaerő, amely a személyes kapcsolatok révén rekrutálódik. Mindez újabb érv a falvak nyitottsága mellett, és arra is rávilágít, hogy az erős kötések és a heterofília dimenziói által határolt mezőbe²¹ illeszkedő patrónus-kliens viszonyok az informális gazdaság fontos kísérői.

A kölcsönös segítségnyújtáson alapuló kapcsolatok a szorult helyzetben lévőknél a munkaerőpiac aránytalanságait, a területi egyenlőtlenségeket és a szociálpolitika visszahúzóását igyekeznek (úgy, ahogy) pótolni, a falusi középrétegeknél (az elsődleges munkaerőpiacon lévőknél) viszont az önellátáshoz hasonlóan, a költségkímélő funkció kerül előtérbe.

A korcsoportok felől közelítve világossá válik, miért fontos a háztartásciklus figyelembevétele: a háztartáson belül általában a legfiatalabb és a legidősebb generációk felé irányul az általános reciprocitás, mégpedig a középkorosztály felől. Emellett létezik a már említett „belső szociálpolitika”, amelynek működése a szubszidiaritás elvéhez hasonló, és léteznek a generációs alapon szerveződő baráti-munkatársi körök. A 18–35 éves korcsoport 68, illetve 44 százaléka kiegyensúlyozott reciprok tranzakciókban vesz

¹⁷ Ha nem csupán a mezőgazdasági termelésre lenne adat, vélhetően ez az arány még magasabb lenne. $\text{Chi}^2=7,804$; $p=0,050$; $N=842$.

¹⁸ $\text{Chi}^2=65,070$; $p=0,000$; $N=841$

¹⁹ $\text{Chi}^2=89,341$; $p=0,000$; $N=839$

²⁰ A falvak között munkanélküliség szempontjából jelentős eltérések vannak: Agyagfalva 3%, Bögöz 14%, Bácsgyulafalva 23%, Hajdújárás 11%, Petőfiszállás 9%, Ramocsaháza 13%, Ruzsa 9% ($\text{Chi}^2=22,951$; $p=0,001$; $N=841$).

²¹ Lásd: Angelusz–Tardos 2006: 248–249.

részt (házimunka és pénzkölcsönzés). Az altruista cserék címzettjei a 65 év felettek a házimunka és az érzelmi támogatás tekintetében. Viszont ez a korosztály ad a legnagyobb arányban pénzt egyoldalú segítségnyújtás formájában. Újabb adalék a „belső szociálpolitika” működésére vonatkozóan, hogy a legnagyobb arányban az egyszemélyes háztartásban élők részesülnek altruista segítségben a házimunkát és az érzelmi támogatást illetően. Mindenképp hozzá kell tenni az imént leírtakhoz, hogy a legtöbb korcsoportban a kiegyensúlyozottság dominál a házimunka és az érzelmi támogatás tekintetében, ellenben a pénzkölcsönzés reciprocitása kimondottan a fiatalokra jellemző ($\text{Chi}^2=82,784$; $p=0,000$; $N=827$). A középső korosztály adja a legtöbb segítséget a házimunka terén, azonban a segítségnyújtás többi formájában nem emelkedik ki ($\text{Chi}^2=73,784$; $p=0,000$; $N=829$).

3. táblázat: Háztartásközi erőforráscserék korcsoportok szerint (%-ban)

	Házimunka, bevásárlás				Pénzkölcsönzés				Érzelmi támogatás, vigasz			
	\emptyset	$A \leftarrow B$	$A \leftrightarrow B$	$A \rightarrow B$	\emptyset	$A \leftarrow B$	$A \leftrightarrow B$	$A \rightarrow B$	\emptyset	$A \leftarrow B$	$A \leftrightarrow B$	$A \rightarrow B$
18–35 év	12	5	68	14	22	11	44	24	11	0	78	11
35–50 év	14	5	58	23	32	12	34	22	8	3	80	10
50–65 év	19	8	52	21	42	10	22	27	9	2	77	13
65 év <	21	25	41	14	52	5	9	34	9	10	72	10

Jelölések: 1. oszlop: nincs csere (\emptyset); 2. oszlop: kiegyenlítetlen csere: a kérdezt kap ($A \leftarrow B$); 3. oszlop: kiegyenlített csere ($A \leftrightarrow B$); 4. oszlop: kiegyenlítetlen csere: a kérdezt ad ($A \rightarrow B$)

A legfiatalabb korcsoport magas reciprocitási hajlandóságának magyarázatakor feltételezhetjük az intragenerációs tranzakciók nagy arányát (is), hiszen ebben az életkorban felértékelődnek a személyes hálózatok segítségével megszerezhető javak. (Egy újabb kutatás keretében vizsgálható feltevés, hogy a generációk közti erőforrás-áramlás mára nehezebbé vált. Ennek a hipotézisnek a vizsgálata segítene megérteni a nemzetközi munkanélküliségi trendeket,²² képet adna az informális és a formális gazdaság kapcsolatáról.)

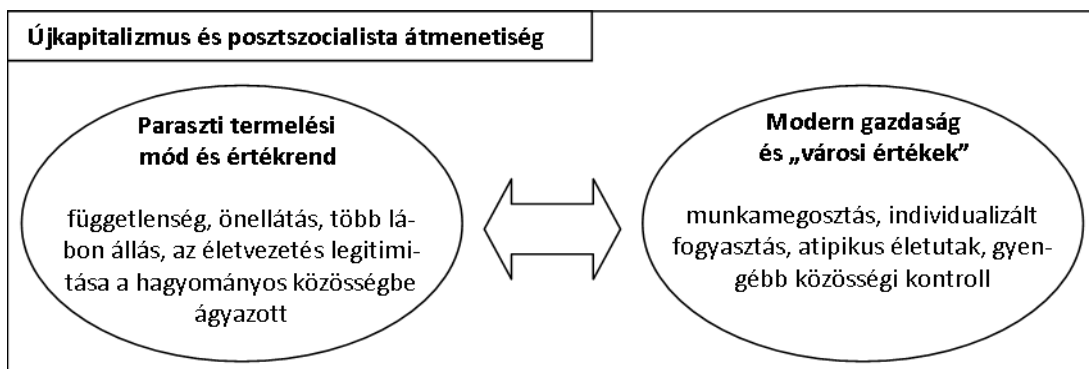
Az érzelmi támogatást tekintve a nők 20 százalékkal nagyobb arányban vesznek részt kiegyensúlyozott cserében, mint a férfiak (64%), akik közül viszont kétszer annyian érzik úgy, hogy csak adnak (15%), és ugyanekkora arányban vannak, akik nem adnak és nem is kapnak „kívülről” érzelmi támogatást ($\text{Chi}^2=53,649$; $p=0,000$; $N=838$). A nemek közti különbségre magyarázatot kínál a sztereotípiának való megfelelés, mely szerint a férfiak nehezebben fejezik ki érzelmeiket, mint a nők. A másik két cseretípusnál nincs kimutatható különbség a nemek között, továbbá érvek sincsenek amellet, hogy az informális gazdaságban való részvételnek lenne nemi meghatározottsága (a részvétel módjának viszont annál inkább).

²² A mintában a 18–35 évesek 20 százaléka munkanélküli, és további 10 százalék háztartásbeli ($\text{Chi}^2=641,927$; $p=0,000$; $N=831$).

Következtetések

Az urbanizációs lejtő alján lévő, kedvezőtlen gazdaságföldrajzi adottságú települések lakói kettős nyomás alatt vannak: a státuszelérést továbbra is legnagyobb mértékben a gazdasági mezőben birtokolt pozíció és a jövedelemszerző képesség határozza meg. Az itt elszenvedett hátrányok kiküszöbölésére alkalmazott stratégiák útfüggősége (második gazdaság→informális gazdaság) máig a korábban bevált módszerekhez fordul mintáért.²³ Egyfelől ugyanúgy hat a fogyasztói társadalom javainak csábereje, a média által népszerűsített életstílusok kavalkádja, a munkaerő-piaci és a területi hátrányok, egyenlőtlenségek viszont akadályozzák a formális gazdaságba való integrálódást, ezért újra megerősítést kapnak a korábbi megélhetési stratégiák és értékek. Ezzel együtt erősödik a kapcsolatok instrumentális színezete,²⁴ és nő az általuk megszerezhető javak fontossága.

5. ábra: A modernizáció részlegessége és az újkapitalizmus feltételei között az objektív életfeltételek, valamint a habitusok és értékek ütköznek egymással

A foglalkoztatottak nagyobb aránya folytat kiegészítő, önálló tevékenységet, mellyel fenntartható a formális gazdaságban megszerzett pozícióhoz kötődő státusz. A reciprocitás különböző formái különösen fontosak a formális munkaerőpiachoz gyengébben kapcsolódó csoportok, így a munkanélküliek és a munkaerőpiacra belépő fiatalok számára. A cserék egyfelől integrálják az egyéneket, létrehozzák a hasonlók közti szolidaritás hálózatait, amely segíti a válságos időszakok átvészelését, ezek azonban gyakran lelki terhet is jelentek (Sik 1988) – ezért is tartja magát az önállóság értéke, és ezért is törekszik a vállalkozók egy része a kooperációt igénylő kapcsolatok kiváltására. Ha társadalmi integrációról beszélünk, hozzá kell tenni, hogy a durkheimi organikus szolidaritás feltételezi, hogy a munkamegosztás által létrejövő társadalmi szerveződés és az egyéneket körülvevő primer szerveződések között legyenek közbenső szintek, kisközösségek, réteghatárokat átszelő kapcsolathálózatok. Ezek nemcsak közvetítenek, hanem létrehozzák

²³ „[...] a csoportok hajlanak arra, hogy létükben változatlanul maradjanak fenn. Ez többek között annak tulajdonítható, hogy a csoportokat alkotó egyének beállítottságai tartósak, s még kialakulásuk gazdasági és társadalmi körülményeit is képesek túlélni. Így a változatlan fennmaradásra való hajlam épp úgy lehet alkalmazkodás, mint az erre való képtelenség, a lázadás mint a beletörődés szervező elve” (Bourdieu 1978: 240).

²⁴ Az interjúkban rendre felbukkan, hogy a közösségi események, a társasági élet hanyatlásának egyik oka a pénzhiány, és mivel a kapcsolatok fenntartása anyagi teherrel jár, ezért a korlátok szelekciót is jelentenek.

az együttműködés és a konfliktuskezelés kultúráját, olajozzák a szerződéses szolidaritás mechanizmusát, az otthon falain túlra is kiterjesztik a bizalmat (Fukuyama 1997).

A válaszadók igen magas aránya teljesen egyetértett a következő kijelentésekkel: „csak kevesen vannak, akikben az ember teljesen megbízhat” (66%), „ha az ember nem vigyáz eléggé, kihasználják” (68%), „legjobb, ha mindenki magára számít és nem másokra” (58%). Más felmérésekből tudjuk, hogy a társadalmi intézmények közül leginkább a család és közeli rokonság bírja a megkérdezettek bizalmát, míg a „többiekkel”, az idegenekkel vagy a politikai intézményekkel szemben mélységes a bizalmatlanság. A háztartás megnövekedett gazdasági jelentőségéből kiindulva Davide Torsello a *bizalmatlanság* funkcionalitására és a *családközpontúság* stratégiai fontosságára hívja fel a figyelmet a szűkös gazdasági feltételek között, ahol nincs mód az általánosított bizalom gyakorlására. „A bizalmatlanság célirányos használatával a falusiak képesek egyensúlyt teremteni a személyes érdekek követése és a bizalom társadalmi-kognitív konstrukciója között. Így a bizalmatlanság a bizalomnak a kiegészítőjévé válik” – egyúttal annak eszközévé is, hogy az általános bizonytalanság közepette fennmaradjon az emberek egymáshoz való kötődése (Torsello 2004: 115).

A nyilvános és privát szféra közti hasadás kontinuitására, sőt szélesedésére utal, hogy a szocialista modernizáció későbbi korszakában már jelen volt az egyéni gyarapodás lehetősége, amely ennek ellenére gyakran egészült ki közösségi összefogással – ám a társadalmi egyenlőtlenségek ekkoriban még nem haladták meg az ingerküszöböt. Az újkapitalizmus szűkülő lehetőségek mellett tovább erősítette az önálló érvényesülés logikáját és szükségessé tette a kapcsolatok közti szelekciót, felszámolva ezzel azt a társadalmi tőkét, ami a rendszeres kapcsolattartáson és a bizalmon alapult (Utasi 2002).

Stabil piaci körülmények közepette az egyéni boldogulás nagyban függ a kapcsolatháló olyan jellemzőitől, mint a nyitottság, a heterogenitás vagy a méret – ahogy a gyenge kötések erejének képviselői feltételezik (Sik 1999). Viszont ahol a piaccgazdaság gyökerei csak felszíniek²⁵ és a csoporthatárokat több oldalról erősítik a megosztottság vonalai, igen nagy a primer csoportok, az erős kötések szerepe, ilyenkor a klánok között gyakran kiélezett harc dűl az erőforrásokat újraelosztó posztokért. A klánon belül kell együttműködni, segítséget kérni, az információkat megosztani, erőforrásokatallokálni. A töredezettség miatt nagyobb lehet a csoporton belüli aktivitás, de ha emellett nincs csoportközi kommunikáció (mert költséges), akkor a közösségi szintű kollektív cselekvés sem lehetséges (Olson 1999, Angelusz 2000). A reciprocitás – akármennyire közösségelvűnek tűnik, és sokaknak ez az utolsó mentsvár a teljes lecsúszás ellen – hozzájárulhat a határok konzerválásához. A kölcsönös és az altruista cseréknek elsősorban a közvetlen szolidaritás működtetésében van szerepe, amely jellemzően az erős kötések mentén jön létre, kedvezőbb létfeltételek mellett *ennek talaján* alakulhatnak ki a szélesebb csoportokat átfogó, bizalomra épülő interperszonális viszonyok.

²⁵ Ennek konkrétabb jegyei: alacsony foglalkoztatottság, erősen szegmentált munkaerőpiac, magas társadalmi egyenlőtlenségek stb.

Ha a falusi közösségek tagjai válságosként élik meg közösségi létüket – melyet az interjúkban a televízió és az internet negatív hatásának tudnak be –, akkor esetükben nem a modernizáció a probléma, hanem annak felemássága és az általa előidézett terméketlen rombolás. A demokrácia erősödése a közösségek által a *bizalom* lassú helyreáll(it)ása útján lehetséges. A gyenge gazdasági feltételek viszont erősítik a munkaerő-piaci atomizáltságot, kiélezi a versenyt és hozzájárulnak a gazdaság kettéosztásához, az informális szférába meneküléshez – ezzel együtt a kiszolgáltatottság növekedéséhez.

Felhasznált irodalom

- Angelusz R. (2000) Rétegződés és láthatóság. In *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 39–58.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest, Napvilág Kiadó, 227–252.
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Ékes I. (2003) *A gazdaság árnyéka, avagy a rejtett gazdaság*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Ferencz G. (2011) *Színlelt polgárosodás. Vállalkozók és őstermelők gazdasági kapcsolatai egy dél-alföldi községben*. Kézirat.
- Fukuyama, F. (1997) *Bizalom*. Budapest, Európa.
- Gouldner, A. W. (1960) The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement. *American Sociological Review*, 25, 161–178.
- Hann, C. (2005a) Postsocialist societies. In Carrier, J. G. (ed.) *A Handbook of Economic Anthropology*. Edward Elgar, Cheltenham (UK), 547–557.
- Hann, C. (2005b) Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. Schwarcz Gy. (szerk.) *Utóparashti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA, 19–36.
- Huszka B. – Bakó T. (2004) *Észak-Vajdaság magyar többségű községeinek gazdasága*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány.
- Lovas Kiss A. (2006) *A rendszerváltás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata*. Debrecen, Bölcsész Konzorcium.
- Olson, M. (1999) A mezőgazdaság kizsákmányolása és támogatása. In Fertő I. – Éder T. (szerk.) *Az agrárpolitika gazdaságtana*. Budapest, Századvég Kiadó, 257–266.
- Pahl, R. E. – Wallace, C. (1993) A háztartások munkastratégiái gazdasági recesszió idején. In Spéder Zs. (szerk.) *A mindennapi élet ökonómiája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 13–52.

- Pitti Z. (2010) *Gazdasági teljesítmények kontra társadalmi elvárások*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Polányi K. (1997) *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Mészáros Gábor kiadása.
- Portes, A. (2010) *Economic Sociology*. Princeton, Princeton University Press.
- Probáld F. (szerk.) (2000) *Európa regionális földrajza*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sánduly E. – Szabó Á. (2004) Helyzetkép Székelyföld gazdasági-társadalmi állapotáról. In Réti T. (szerk.) *Székelyföld és Erdély gazdasága: az innováció és a versenyképesség egyes kérdései*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 7–28.
- Sárkány M. (1983) A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethonographia*, 2, 279–283.
- Sik E. (1988) *Az „örök” kaláka*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Sik E. (1999) *Megközelítések a munka szociológiájához*. Budapest, BKE Közgazdasági Továbbképző Intézet.
- Spéder Zs. (1994) Háztartásgazdaság: 0–24 óráig. *Ökotáj*, 7-8, 21–27.
- Torsello, D. (2004) Bizalom, bizalmatlanság és társadalmi kapcsolatok egy dél-szlovákiai faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 6, 103–118.
- Utasi Á. (2002) *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Yan, Y. (2005) The gift and gift economy. In Carrier, J. G. (ed.) *A Handbook of Economic Anthropology*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, 246–261.